

JOLANTA PANASIUK

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin
Zakład Logopedii i Językoznawstwa Stosowanego

Standard postępowania logopedycznego w przypadku alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji

---

The Standard of Logopedic Treatment
in Alalia and in Underdeveloped Aphasia-Like Speech

DEFINIOWANIE JEDNOSTKI

Alalia i niedokształcenie mowy o typie afazji to w logopedii osobne jednostki nozologiczne. Odnoszą się do zaburzeń ontogenezy mowy u dzieci słyszących i inteligentnych z organicznymi uszkodzeniami struktur mózgowych nabytymi w okresie pre- i perilingwalnym, charakteryzują się specyficznym paradygmatem objawów powstałych w wyniku działania określonych mechanizmów, wymagają swoistej metodyki w postępowaniu diagnostyczno-terapeutycznym, wskazują na przebieg związanych z ich występowaniem rokowań.

W medycznych klasyfikacjach zaburzeń psychicznych alalia oraz niedokształcenie mowy o typie afazji nie są różnicowane i ujęte są łącznie z alalią prolongatą i afazją. *Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Zaburzeń Psychicznych* (ICD-10) wśród zaburzeń ekspresji mowy, wynikających z patologii rozwoju lub uszkodzeń mózgu, wymienia **rozwojową dysfazję lub afazję, typ ekspresyjny** [F80.1]. Określenie **zaburzenia rozumienia mowy** obejmuje: **rozwojową afazję lub dysfazję typ recepcyjny**, **rozwojową afazję Wernickego**, **głuchotę słów** i **wrodzone zaburzenia percepcji słuchowej**, którym prawie zawsze towarzyszą zaburzenia ekspresji mowy [F80.2].

W drugiej ze znanych klasyfikacji — *Diagnostycznej i Statystycznej Klasyfikacji Zaburzeń Psychicznych*, opracowanej przez Amerykańskie Stowa-

rzyszenie Psychiatrów (DSM-IV) — wśród jednostek nozologicznych, odnoszących się do zaburzeń komunikacji językowej, wymienia **zaburzenia ekspresji mowy (typ rozwojowy i nabyty)** oraz połączone **receptyjno-ekspresyjne zaburzenia mowy i języka (typ rozwojowy i nabyty)**. W prezentowanym ujęciu nie wyróżnia się zaburzeń percepcyjnych, gdyż deficyty w rozumieniu mowy nie mogą występować bez zaburzeń w mówieniu. Konsekwencją przyjęcia takiego stanowiska jest wyróżnianie wśród zaburzeń rozwoju mowy jedynie dysfazji i afazji typu ekspresyjnego oraz typu percepcyjno-ekspresyjnego, z pominięciem zaburzeń czysto percepcyjnych, opisywanych zarówno w polskiej literaturze przedmiotu, jak i w klasyfikacji ICD-10.

Brak zgodności w ujmowaniu istoty zaburzeń rozwoju mowy warunkowanych czynnikami neurologicznymi, a także niedostateczna wiedza na temat ich symptomatologii powodują tendencję do tworzenia wciąż nowych terminów. Tylko w polskiej literaturze przedmiotu na określenie zaburzeń rozwoju mowy pochodzenia centralnego (wynikających z patologii rozwoju lub uszkodzeń pewnych struktur mózgowych w okresie rozwojowym) stosuje się ich aż kilkanaście:

- a) alalia (I. Styczek, 1980; L. Kaczmarek, 1966),
- b) niedokształcenie mowy o typie afazji (Z. Kordyl, 1968; U. Parol, 1989),
- c) afazja dziecięca (H. Spionek, 1965; G. Jastrzębowska, 1999),
- d) afazja rozwojowa (J. Szumska, 1982; Z. Majewska, Bogdanowicz, E. Dilling-Ostrowska),
- e) wrodzony niedorozwój ekspresji słownej oraz wrodzony niedorozwój ekspresji i receptji słownej (E. Dilling-Ostrowska, w: J. Szumska, 1982),
- f) niemota (Z. Majewska, K. Szelożyńska, 1959),
- g) niemota pochodzenia centralnego (I. Styczek, 1980),
- h) słuchoniemota (A. Mitrinowicz-Modrzejewska, 1963),
- i) wrodzone zaburzenia rozwoju mowy (H. Traczyńska, w: J. Szumska, 1982),
- j) wrodzona niezdolność do nabywania mowy (J. Szumska, 1982),
- k) dysfazja/dysfazja dziecięca (A. Pruszewicz, 1992; T. Zaleski, 1993; G. Jastrzębowska, 1999).

Istotnym problemem utrudniającym nazywanie i definiowanie zaburzeń rozwoju mowy u dzieci jest również brak dostatecznej wiedzy na temat neuropatologicznych mechanizmów powodujących trudności w opanowaniu języka przez inteligentne i słyszące dzieci. W istniejących definicjach i typologiach zaburzeń rozwoju mowy u dzieci z problemami neurologicznymi zwraca się uwagę na:

- a) czas, w którym nastąpiło uszkodzenie mózgu (prenatalny, perinatalny, postnatalny);
- b) stopień rozwoju strukturalno-czynnościowego mózgu w chwili jego uszkodzenia;
- c) rozległość uszkodzenia mózgu (ogniskowe, nieogniskowe);
- d) charakter przyczyn wywołujących zaburzenia rozwoju mowy (konstytucjonalne i nabyte);
- e) etap rozwoju mowy dziecka w chwili uszkodzenia mózgu (okres pre-, peri- i postlingwalny);
- f) podstawy, na jakich kształtowała się mowa dziecka (patologiczne lub prawidłowe);
- g) objawy zaburzeń rozwoju mowy (motoryczne, sensoryczne, motoryczno-sensoryczne);
- h) możliwości restytucji mowy i szybkość ustępowania objawów zaburzeń.

Takie zróżnicowanie kryteriów, na podstawie których definiuje się i kategoryzuje zaburzenia rozwoju mowy pochodzenia centralnego u dzieci, powoduje znaczne rozbieżności w ujmowaniu istoty zjawiska, jego definiowaniu, diagnozowaniu, rozpoznawaniu, a w konsekwencji ustalaniu celów i metod terapii logopedycznej. W kontekście nowszych badań nad trudnościami w opanowaniu języka przez dzieci z obciążeniami neurologicznymi, a także w związku z potrzebą budowania skutecznych programów terapeutycznych przyjęto, by w obrębie tej grupy zaburzeń w nabywaniu języka, których nazwy funkcjonowały dotychczas jako synonimy określające ten sam rodzaj zaburzeń, dokonać zróżnicowania na odrębne jednostki patologii mowy.

Pierwszym kryterium ich wyodrębnienia i zróżnicowania jest czynnik biologiczny — występowanie bądź brak organicznych uszkodzeń w obrębie centralnego układu nerwowego. W związku z tym kryterium wyodrębnia się osobną grupę zaburzeń spowodowanych uszkodzeniami centralnego układu nerwowego — **alalia, niedokształcenie mowy o typie afazji, afazja dziecięca**, oraz zaburzenie będące konsekwencją zakłóceń w dojrzewaniu i funkcjonowaniu mózgu, niewynikające jednak z uszkodzeń organicznych — **alalia prolongata (prosty opóźniony rozwój mowy)**. Powyższe rozróżnienie wskazuje na zasadnicze konsekwencje uszkodzenia centralnego układu nerwowego dla procesu nabywania i rozwijania zdolności językowych. Wskazanie etiopatogenezy uszkodzenia mózgu bywa trudne. Przypuszcza się, że mogą to być: zakłócenie jego rozwoju w okresie prenatalnym, uszkodzenia urazowe, choroby naczyniowe, stany zapalne, zwyrodnieniowe czy postępujące procesy chorobowe (E. Dilling-Ostrowska, 1990; I. Styczek, 1980).

Kiedy zaburzenia językowe wynikają z opóźnionego rozwoju funkcjonalnego pewnych struktur mózgowych — jak w alalii prolongacie — dzieci prze-

kracząc kolejno każdy z etapów ontogenezy mowy tak jak dzieci zdrowe, ale z kilkuletnim opóźnieniem. W alalii i niedoksztalceniu mowy nie obserwuje się płynnego przechodzenia z jednej fazy rozwojowej w drugą, a trudności są bardziej intensywne i nie ustępują tak szybko jak u dzieci z zaburzeniami funkcjonalnego rozwoju pewnych struktur mózgowych.

Alalia może występować z podobną częstością po uszkodzeniach lewej i prawej półkuli mózgu — około 35% przypadków związanych jest z uszkodzeniami półkuli prawej (A. Herzyk, 1992b) — gdyż czynności mowy w mózgu dziecka nie mają ustalonej lateralizacji oraz lokalizacji, a funkcje uszkodzonych obszarów mózgu mogą być regulowane przez inne nieuszkodzone struktury. Ze względu na częste ograniczenia diagnostyczne w ustalaniu etiologii zaburzeń rozwoju mowy pochodzenia korowego, kryterium przyczynowe nie może stanowić jedynej podstawy rozróżniania tych jednostek patologii. Dodatkowym czynnikiem różnicującym mechanizm patologii mowy jest dynamika ustępowania trudności językowych, u dzieci bez uszkodzeń neurologicznych — widoczna jest znaczna poprawa sprawności językowych pod wpływem prowadzonych ćwiczeń stymulujących i ogólnorozwojowych, natomiast usprawnianie mowy u dzieci z organicznymi zmianami w mózgu jest procesem długotrwałym i mniej efektywnym.

Innym ważnym kryterium w diagnozowaniu zaburzeń językowych u dzieci z uszkodzeniami neurologicznymi jest czynnik temporalny, uwzględniający stopień specjalizacji strukturalno-czynnościowej mózgu w czasie jego uszkodzenia. Stąd w grupie zaburzeń mowy spowodowanych uszkodzeniami ośrodkowego układu nerwowego należy wyodrębnić te, które są skutkiem uszkodzenia zaistniałego w okresie przedślownym (do 1. roku życia) — **alalia**, w okresie kształtowania się struktur języka (od 2. do 6. roku życia) — **niedoksztalcenie mowy o typie afazji**, kiedy następuje utrata częściowo nabytych sprawności językowych i trudności w dalszym rozwoju mowy, i wreszcie w okresie, kiedy system językowy był już opanowany, a uszkodzenie mózgu spowodowało pełną lub częściową utratę nabytych zdolności porozumiewania się słownego (od 7. roku życia) — **afazja dziecięca**.

Kryterium najbardziej różnicującym wyodrębnione jednostki patologii mowy jest symptomatologia. Objawy trudności językowych, ich głębokość i złożoność znacząco się różnią w poszczególnych zaburzeniach. W przypadkach alalii mowa od początku rozwija się nieprawidłowo, stąd obserwuje się zaburzenia sprawności we wszystkich czynnościach językowych. Ponadto, zaburzeniom w przebiegu procesu ontogenezy mowy towarzyszą zakłócenia w rozwoju rozmaitych innych wyższych funkcji psychicznych.

W przypadkach niedoksztalcenia mowy o typie afazji mowa do jakiegoś etapu rozwija się prawidłowo, po czym następuje zakłócenie tego procesu.

Może nastąpić regres w przyswajaniu struktur języka, a w konsekwencji utrata nabytych wcześniej sprawności językowych. Dalszy rozwój mowy może zostać zahamowany bądź spowolniony. W takich wypadkach objawy zaburzeń językowych są skutkiem zarówno procesu dezintegracji, jak i procesu integracji mowy. Objawy niedokształcenia mowy w afazji u dzieci mają charakter uogólniony i niespecyficzny, z przewagą zaburzeń ekspresji językowej, nie występują selektywne — jak w afazji dziecięcej — trudności w rozumieniu lub nazywaniu. Zaburzenia językowe są tym bardziej specyficzne i wybiórcze, im później w okresie ontogenezy mowy doszło do incydentu neurologicznego, który spowodował utratę nabytych wcześniej sprawności językowych i zdeteminował przebieg dalszego rozwoju mowy.

W przypadkach afazji dziecięcej uszkodzenie odpowiednich struktur mózgowych, odpowiedzialnych za rozwój języka, następuje po ukończeniu 7. roku życia. U normalnie rozwijających się dzieci mowa jest w tym okresie wykształcona i odpowiednio rozwinięta. W wyniku uszkodzenia mózgu następuje utrata zdolności porozumiewania się — dezintegracja mowy, co jest charakterystyczne dla afazji występującej u ludzi dorosłych. Symptomatyka zaburzeń językowych w afazji dziecięcej koreluje z afazją u osób dorosłych. W afazji dziecięcej i w afazji następuje bowiem utrata w pełni opanowanych sprawności językowych, zatem zaburzenia mowy mają specyficzny i wybiórczy charakter. Po 7. roku życia jest już ukształtowana specjalizacja funkcjonalna struktur mózgowych, stąd istnieje silna zależność pomiędzy lokalizacją ogniska uszkodzenia a zespołem objawów afatycznych. Różnica między afazją a afazją dziecięcą wynika przede wszystkim z dynamiki ustępowania trudności językowych. Plastyczność i możliwości kompensacyjne mózgu rozwijającego się pozwalają stawiać w przypadku dzieci optymistyczne rokowania. Remisja mowy następuje szybciej i pełniej niż u dorosłych, często w sposób spontaniczny. W przeciągu kilku tygodni lub miesięcy od zachorowania możliwy jest nawet zupełny powrót funkcji językowych, co niezwykle rzadko obserwuje się u dorosłych.

Z przyjętej typologii zaburzeń rozwoju mowy o podłożu neurologicznym, uwzględniającej patomechanizm trudności w nabywaniu mowy, stopień funkcjonalnej specjalizacji mózgu i poziom rozwoju mowy w chwili uszkodzenia mózgu, wynikają osobne procedury diagnostyczno-terapeutyczne, właściwe dla wyodrębnionych jednostek.

DIAGNOZOWANIE ALALII I NIEDOKSZTAŁCENIA MOWY O TYPIE AFAZJI

Diagnozowanie i leczenie dzieci ze schorzeniami neurologicznymi wymaga procedur interdyscyplinarnych, obejmujących — prócz oceny neurologicz-

nej — wyniki badań psychiatrycznych, psychologicznych, pedagogicznych, audiologicznych. W standardach postępowania klinicznego kluczowym elementem jest badanie logopedyczne.

BADANIE LOGOPEDYCZNE

Standard logopedycznego postępowania diagnostycznego dziecka z zaburzeniami rozwoju mowy i języka przewiduje także ustalenie następujących danych na podstawie wywiadu i obserwacji:

W strukturze wywiadu powinny znaleźć się pytania umożliwiające zebranie następujących typów informacji:

- a) dane szczegółowe o rozwoju dziecka z okresu prenatalnego (przebieg ciąży), perinatalnego (przebieg porodu i stan noworodka) i postnatalnego,
- b) dane na temat uwarunkowań genetycznych i środowiskowych,
- c) informacje dotyczące dynamiki rozwoju mowy,
- d) ocena charakteru objawów zaburzeń rozwoju mowy: specyficzne (językowe) i (niespecyficzne — dotyczące rozwoju psychomotorycznego, emocjonalnego i społecznego dziecka).

Obserwacja dziecka i jego opiekunów ukierunkowana jest na rozpoznanie zachowań ważnych dla kształtowania się mowy i ustalenia programu terapii.

Czynności poddane obserwacji to:

- a) zachowanie się dziecka,
- b) sprawność motoryczna,
- c) funkcje recepcyjne i percepcyjne,
- d) orientacja przestrzenna,
- e) lateralizacja (dominacja stronna oka, ucha, ręki, nogi),
- f) sposoby inicjowania kontaktu przez dziecko (czy występują i jakie),
- g) metody komunikowania się dziecka z otoczeniem (w tym z osobą najbliższą — werbalne/niewerbalne),
- h) zdolność koncentracji uwagi,
- i) rozwój emocjonalny (przejawy reakcji emocjonalnych),
- j) komunikacja niewerbalna.

Ocena czynności mowy obejmuje następujące sprawności.

1. W zakresie językowej sprawności systemowej:
  - 1.1. artykulacja, prozodia, tempo mowy,
  - 1.2. leksyka (słownik bierny i czynny),
  - 1.3. sprawność gramatyczna (ocena form fleksyjnych, operacji słowotwórczych oraz konstrukcji składniowych),
  - 1.4. sprawności narracyjne.

2. W zakresie pozostałych sprawności (językowych i komunikacyjnych):

- 2.1. sprawność sytuacyjna,
- 2.2. sprawność społeczna,
- 2.3. sprawność pragmatyczna.

Badanie mowy obejmuje zarówno ocenę funkcji percepcyjnych, jak i recepcyjnych.

1. Badanie funkcji percepcyjnych:

- 1.1. rozumienie tekstów,
- 1.2. rozumienie zdań,
- 1.3. rozumienie nazw,
- 1.4. funkcje słuchowe (słuch fonematyczny, uwaga i pamięć słuchowa).

2. Badanie funkcji realizacyjnych:

- 2.1. nazywanie,
- 2.2. powtarzanie,
- 2.3. budowanie zdań,
- 2.4. tworzenie wypowiedzi dialogowych,
- 2.5. tworzenie wypowiedzi narracyjnych (opis, opowiadanie).

Analiza uzyskanego materiału językowego powinna być prowadzona według następujących kryteriów lingwistycznych.

1. Jaki rodzaj wypowiedzi tworzy dziecko?

- 1.1. jednoklasowe (strzępkowe; jednosymbolowe; wielosymbolowe),
- 1.2. dwuklasowe (przejściowe; pełne — zdanie, równoważnik; eliptyczne).

2. Jaki rodzaj struktur składniowych tworzy dziecko?

- 2.1. związki (orzekające; określające — zgody, rzędu, przynależności);
- 2.2. rodzaje wypowiedzi:
  - a) ze względu na znaczenie (oznajmujące, pytające, rozkazujące, wykrzyknikowe),
  - b) ze względu na formę (zdanie; równoważnik zdania),
  - c) ze względu na budowę (pojedyncze — rozwinięte, nierozwinięte; złożone — współrzędnie, podrzędnie).

3. Czy dziecko używa cytatu?

4. Jakie osobliwości językowe występują w wypowiedziach dziecka?

- 4.1. mutylacja,
- 4.2. metateza,
- 4.3. opuszczanie zaimka zwrotnego,
- 4.4. pomieszanie kategorii osoby, rodzaju, liczby,
- 4.5. użycie przeczenia „nie” po czasowniku,
- 4.6. zmiana szyku zdania.

5. Jak dziecko realizuje kategorie gramatyczne?
  - 5.1. deklinacyjne,
  - 5.2. koniugacyjne.
6. Jakie konstrukcje słowotwórcze tworzy dziecko?
  - 6.1. zdrobnienia,
  - 6.2. zgrubienia,
  - 6.3. neologizmy.
7. Jaki jest słownik dziecka?
  - 7.1. części mowy (ile, w jakich grupach znaczeniowych),
  - 7.2. zjawiska szczególne (znajomość nazwy bez znajomości desygnatu, opisywanie desygnatu w wypadku nieznaności nazwy).
8. Jak dziecko realizuje fonemy?

Ponadto, ocenie podlegają następujące czynności fizjologiczne: połykanie i żucie, oddychanie (tor oddechu, typ oddechu), fonacja, a także budowa i funkcjonowanie aparatu artykulacyjnego, recepcja słuchowa (słuch fizyczny) — o ile pacjent nie miał wykonanych badań audiologicznych, logopeda wykonuje orientacyjne badanie słuchu).

Ze względu na możliwość współwystępowania z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji zaburzeń innych niż czynności językowe wyższych funkcji psychicznych, logopeda winien poddać ocenie następujące funkcje i czynności: analizę i syntezę wzrokową, myślenie, pamięć itp. W przypadku stwierdzenia dodatkowych dysfunkcji lub zaburzeń logopeda kieruje pacjenta na badania specjalistyczne.

ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ SPECJALISTYCZNYCH

W przypadku podejrzenia u pacjenta zaburzeń rozwoju mowy i języka do postawienia rzetelnej diagnozy logopedycznej niezbędne są następujące badania specjalistyczne: konsultacja audiologiczna (w celu wykluczenia niedosłuchu, głuchoty jako podłoża braku rozwoju języka lub jego opóźnienia), konsultacja psychologiczna (wykluczenie upośledzenia umysłowego), neurologiczna (wykluczenie uszkodzeń OUN w obszarze mowy), foniatryczna (wykluczenie zaburzeń głosu), ortodontyczna i laryngologiczna (wykluczenie dysglosji), psychiatryczna (wykluczenie autyzmu i innych zaburzeń zachowania o podłożu psychiatrycznym). Szczególne znaczenie w rozpoznawaniu wad rozwoju mowy wynikających z uszkodzeń neurologicznych ma badanie neuroobrazowe mózgu (TK, RM, SPECT, PET) oraz funkcjonalne (EEG). W diagnozowaniu małych dzieci w okresie prelingwalnym niezbędna jest wielospecjalistyczna ocena (pediatryczna, neurologiczna, fizjoterapeutyczna itp.).

DIAGNOZA RÓŻNICOWA

W praktyce logopedycznej wszelkie przypadki, które można wiązać z patologią mózgu, w których oczywiście wykluczy się opóźnienie rozwoju umysłowego, głuchotę, autyzm i nie obserwuje się niedowładów lub porażień w obrębie aparatu wykonawczego mowy, mogących stanowić bezpośrednią przyczynę upośledzenia rozwoju mowy, właściwie trudno jest ustalić ich przyczynę. Zespół objawów właściwych alalii i niedokształceniu mowy o typie afazji należy różnicować z symptomami następujących jednostek patologii mowy:

— **alalia prolongata** — wywiad rodzinny, diagnoza pedagogiczna, brak uszkodzeń neurologicznych, obserwacja dynamiki ustępowania zaburzeń;

— **dyslalia [F80.0]** — specyfika zaburzeń językowych, brak uszkodzeń neurologicznych;

— **dysglosja [Q35]** — badanie stanu anatomicznego i sprawności motorycznej narządów mowy, ocena foniatryczna, laryngologiczna, ortodontyczna;

— **mutyzm [F94.0]** — specyfika mechanizmu i objawów zaburzeń językowych, ocena psychiatryczno-psychologiczna;

— **zaburzenia mowy w autyzmie [F84]** — obserwacja interakcji społecznych w sferze werbalnej i niewerbalnej, ocena psychiatryczno-psychologiczna;

— **zaburzenia rozwoju mowy i języka spowodowane upośledzeniem umysłowym [F70–F79]** — testy niewerbalne, ukierunkowana obserwacja, ocena psychologiczno-pedagogiczna;

— **zaburzenia rozwoju mowy i języka spowodowane niedosłuchem lub głuchotą [H90–H91]** — ocena audiologiczna w obiektywnych badaniach słuchu, ukierunkowana obserwacja.

— **dyzartria [R47.1]** — badanie sprawności realizacyjnych, ocena czynności fizjologicznych w obrębie aparatu mowy, ocena neurologiczna.

U dzieci chorych neurologicznie występują różnorodne zaburzenia mowy. Patomechanizmy i symptomatologia zaburzeń językowych i komunikacyjnych korelują z rozpoznaniem klinicznym (głuchota, upośledzenie umysłowe, autyzm, dziecięce porażenie mózgowe, zespoły chorobowe ze zmianami strukturalnymi w obrębie twarzoczaszki itp.).

W logopedycznych standardach oceny sprawności językowych i komunikacyjnych należy zastosować instrumentarium wielospecjalistyczne, uwzględniając interferencję zmiennych biologicznych, psychicznych i lingwistycznych w kształtowaniu odrębności i specyfiki zaburzeń u poszczególnych dzieci z problemami neurologicznymi.

W diagnozowaniu alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji należy uwzględnić, czy:

- a) mowa od początku rozwija się nieprawidłowo, czy też obserwowano okresy prawidłowego jej rozwoju;
- b) dziecko było diagnozowane bądź leczone neurologicznie;
- c) objawy zaburzeń rozwoju mowy są pierwotne, czy współwystępują z innymi zaburzeniami rozwoju (głuchotą, upośledzeniem umysłowym, zaburzeniami emocjonalnymi itp.);
- d) są to zaburzenia specyficzne (dotyczące tylko trudności językowych, czy też są konsekwencją innych zaburzeń wynikających z dysfunkcji mózgu, np. zaburzeń myślenia, uwagi itp.);
- e) dziecko miało wykonane badania specjalistyczne (np. psychiatryczne, psychologiczne, audiologiczne itp.);
- f) mógł zaistnieć jakiś czynnik patogeny wywołujący zaburzenia (alkoholizm w rodzinie, urazy OUN, zapalenie opon mózgowych itp.);
- g) poziom oraz przebieg (tempo i dynamika) rozwoju psychoruchowego są zaburzone;
- h) poziom rozwoju językowego dziecka jest opóźniony w stosunku do norm;
- i) dziecko korzystało dotychczas z terapii logopedycznej, jakie metody usprawniania rozwoju mowy w jej trakcie stosowano.

ROZPOZNANIE LOGOPEDYCZNE — OPIS PRZYPADKU

Rozpoznanie alalii dotyczy zaburzeń rozwoju językowego u dzieci, które mogły doznać uszkodzenia mózgu w okresie prenatalnym (choroby matki, wstrząsy i urazy psychiczne, krwawienia — zwłaszcza w pierwszej połowie ciąży; skłonności do poronień, zatrucie środkami chemicznymi), perinatalnym (urazy okołoporodowe, zaburzenia krążenia płodu) oraz rozmaite schorzenia doprowadzające do patologii rozwoju mózgu w okresie postnatalnym do końca pierwszego roku życia.

Niedokształcenie o typie afazji rozpoznaje się u dzieci, u których wystąpiły problemy neurologiczne w związku z chorobami przebytymi w okresie kształtowania się struktur językowych, czyli między 2. a 6. rokiem życia, należą do nich choroby wirusowe — grypa, ospa wietrzna, zapalenie ślinianek przyusznych, zapalenie opon mózgowych; choroby bakteryjne — zakażenia gronkowcowe i paciorkowcowe; powikłane choroby wirusowe z zakażeniem bakteryjnym, a także na skutek wszelkich urazów czaszki z utratą i bez utraty przytomności, operacji chirurgicznych krwiaków, guzów mózgu itp.

Pomimo istniejących różnic odnośnie do terminologii oraz przyczyn alalii i niedoksztalcenia mowy o typie afazji, istnieje powszechna zgodność poglądów na temat objawów językowych.

Alalię rozpoznaje się wówczas, gdy u dziecka opóźnia się początek rozwoju mowy, występują zaburzenia artykulacyjne, słownik czynny i bierny jest ograniczony zarówno w aspekcie ilościowym jak i jakościowym, obserwuje się ubogą i niepoprawną strukturę gramatyczną wypowiedzi, nie występują zdolności narracyjne. Postępy w przyswajaniu poszczególnych sprawności językowych cechuje wolne tempo, co skutkuje ograniczeniem możliwości komunikacyjnych i poznawczych dziecka. Na charakterystyczny kształt zachowań komunikacyjnych dzieci z alalią, których wypowiedzi słowne są zredukowane lub niezrozumiałe dla otoczenia, w dużym stopniu wpływają czynniki pozawerbalne, takie jak: gest, mimika, układ sytuacyjny. Sprawności komunikacyjne wyrażające się w zachowaniach niewerbalnych mają doniosłe znaczenie w porozumiewaniu się tych dzieci z otoczeniem (Z. Kordyl, 1968).

Przypadki niedoksztalcenia mowy o typie afazji rozpoznaje się wówczas, gdy w pewnym okresie życia dziecka obserwowano prawidłowy rozwój sprawności językowych, a zaistniały epizod neurologiczny, doprowadzając do uszkodzenia mózgu, spowodował regres rozwoju mowy i utrzymujące się trudności w jej ponownym opanowaniu.

Obraz rozwoju mowy w alalii i niedoksztalceniu mowy o typie afazji może dotyczyć ekspresji, percepcji lub przybierać postać mieszanych — ekspresyjno-percepcyjnych zaburzeń mowy. Trudności w porozumiewaniu się mogą ujawniać się jako całkowity brak możliwości słownego porozumiewania się lub też dotyczyć nieprawidłowości w rozwoju poszczególnych sprawności językowych (fonologiczno-fonetycznych, fleksyjnych, słowotwórczych, leksykalno-semantycznych, syntaktycznych, narracyjnych).

Zaburzenia rozwoju języka na poziomie fonologicznym wyrażają się jako zakłócenia artykulacji. Pomimo tego, że dzieci z alalią i niedoksztalceniem mowy o typie afazji mają wykształcone anatomiczno-fizjologiczne podstawy prawidłowej artykulacji, mylą głoski, niekonsekwentnie zastępując jedne drugimi, zmieniają kolejność głosek i sylab w strukturze wyrazu, tworzą kontaminacje dźwięków i sylab w obrębie wyrazów, zniekształcają wzorec wyrazu wprowadzając epentezy lub stosując elizje, mają problemy w realizowaniu procesów asymilacji (i to zarówno w postaci upodobnienia poszczególnych dźwięków w obrębie wyrazu czy całej wypowiedzi, jak i poprzez upodobnienie całego wyrazu do zbliżonego fonicznie, znanego im już). Zniekształcenia artykulacyjne mają charakter nieregularny, wynikają bowiem z zaburzeń kinestezji artykulacyjnej — przesadne ruchy warg, języka, szczęki są objawem

poszukiwania właściwego ułożenia artykulatorów w trakcie realizacji wypowiedzi słownych.

Prócz zaburzeń w płaszczyźnie segmentalnej obserwuje się zakłócenia w realizacji zjawisk suprasegmentalnych. Charakterystyczne są zaburzenia tempa i rytmu wypowiedzi — następuje wydłużanie artykulacji niektórych sylab, kontur melodyczny i intonacyjny zakłócony jest przez skandowanie.

Zaburzenia językowe na poziomie morfologicznym ujawniają się przede wszystkim pod postacią agramatyzmów. Trudności obejmują realizację wykładników wszystkich kategorii fleksyjnych. W koniugacji charakterystyczny jest brak różnicowania w zakresie kategorii liczby, osoby i rodzaju (przeważnie używają czasowników w 3 osobie liczby pojedynczej i to zarówno na określenie czasu teraźniejszego, przeszłego, jak i przyszłego). Nieprawidłowo i rzadko używają przyimków, a często swoiste zestawienie przyimka z danym rzeczownikiem stanowi dla dziecka jeden wyraz.

Zaburzenia sprawności językowych na poziomie morfologicznym przejawiają się również ograniczeniami w stosowaniu konstrukcji słowotwórczych, niską frekwencją neologizmów strukturalnych i długim utrzymywaniem się infantylnych formacji.

Zakłócenia rozwoju leksykalno-semantycznego ujawniają się najwyraźniej jako zaburzenia nominacji. Ubóstwo zasobu leksykalnego manifestuje się zastępowaniem nazwy obiektu czy zjawiska nazwą gatunkową, nazwą innego obiektu pozostającego w metonimicznym związku z nazywanym obiektem bądź nazwą przedmiotu zastępuje się określeniem jego funkcji. Trudności w nazywaniu dziecko z zaburzeniami leksykalno-semantycznymi kompensuje poprzez wykorzystanie omówienia. W słowniku dzieci z zaburzeniami rozwoju mowy wynikającymi z uszkodzeń mózgu znajdują się głównie rzeczowniki i czasowniki, natomiast niewielki jest udział innych części mowy. Dzieci te najszybciej przyswajają często używane zwroty, którymi na ogół posługują się prawidłowo.

Zaburzenia składni przejawiają się w tym, że zdania budowane przez dzieci z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji są krótkie, najczęściej stanowią ciąg kilku słów połączonych związkiem semantycznym i sytuacyjnym. Większa część wypowiedzi to równoważniki zdań, rzadziej mogą wystąpić zdania proste, zawierające jedynie podmiot, orzeczenie, przydawkę. Dzieci z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji mają duże trudności z budowaniem dłuższych wypowiedzi, nie tworzą spójnych gramatycznie, semantycznie i pragmatycznie struktur monologowych, lepiej funkcjonują w realizacji form dialogowych.

Następstwem alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji u dzieci w wieku szkolnym są zwykle trudności w czytaniu i opanowaniu poprawnej pi-

sowni, zaburzenia w relacjach interpersonalnych oraz zaburzenia emocjonalne i behawioralne, a nawet wtórne upośledzenie umysłowe, jeśli trudności w opanowaniu kompetencji językowej są na tyle duże i długotrwałe, że uniemożliwiają rozwój myślenia pojęciowego.

Rokowania w przypadkach alalii i niedoksztalcenia mowy o typie afazji są różne. W alalii, zwłaszcza przy uszkodzeniach mózgu nabytych w okresie prenatalnym, rozwój zdolności językowych jest powolny i mowa zazwyczaj nie osiąga normalnego poziomu rozwoju. W niedoksztalceniu mowy o typie afazji, które może się pojawić w każdym etapie procesu kształtowania i rozwoju struktur językowych, czyli między 2. a 6. rokiem życia — przebieg terapii logopedycznej i jej rokowania są znacznie lepsze. Zależą od lokalizacji patologii mózgu, wieku dziecka oraz stopnia opanowania przez nie języka w chwili wystąpienia zaburzenia. W niektórych przypadkach usprawnianie logopedyczne prowadzi do szybkiej i całkowitej poprawy zdolności językowych, opóźnienie może się wyrównać i nie pozostawić poważniejszych konsekwencji. W innych przypadkach uzyskuje się jedynie niewielką poprawę, a gdy zaburzenie ma charakter postępujący, obserwuje się wzmocnienie defektów i narastanie patologii językowej.

U niektórych dzieci z niedoksztalceniem mowy o typie afazji, mimo szybkiego wycofywania się zaburzeń językowych, bardzo często pozostają trwale trudności w wykonywaniu zadań wymagających umiejętności syntaktycznych i leksykalnych — dzieci nie potrafią ocenić, czy zdanie jest poprawne pod względem gramatycznym, gorzej wykonują test fluencji słownej, mają problemy w zapamiętywaniu materiału językowego. Jeżeli nawet dzieci rozwiązują dobrze testy językowe, to bardzo często mają trudności w uczeniu się. Prócz czynników biologicznych, na możliwości usprawniania dziecka z alalią i niedoksztalceniem mowy o typie afazji znaczący wpływ mają uwarunkowania środowiskowe.

RODZAJE ZABURZEŃ JĘZYKOWYCH W ALALII I NIEDOKSZTALCENIU MOWY O TYPIE AFAZJI

Niedorozwój układu nerwowego lub uszkodzenie mózgu nabyte w okresie ontogenezy mowy wywołuje różne zespoły objawów. Symptomy zaburzeń językowych oraz mechanizm ich powstawania pozwalają na rozróżnienie trzech rodzajów trudności w przypadkach alalii i niedoksztalcenia mowy o typie afazji: motorycznych (ekspresyjnych), sensorycznych (percepcyjnych) i motoryczno-sensorycznych (mieszanych). W przypadku zaburzeń ekspresyjnych rokowania są lepsze niż przy zaburzeniach percepcyjnych i percepcyjno-ekspresyjnych.

ZABURZENIA O CHARAKTERZE MOTORYCZNYM

W przypadku zaburzeń ekspresyjnych objawy patologii dotyczą przede wszystkim realizacji wypowiedzi. U podłoża tych objawów leżą zaburzenia wynikające z niewykształcenia lub utraty, a następnie trudności w ponownym opanowaniu motorycznych wzorców głosek, wyrazów i zdań:

- a) dziecko poprawnie wykonuje proste polecenia słowne (dobry stan słuchu i gnozyji słuchowej oraz zachowane sprawności poznawcze);
- b) dziecko nie mówi, unika mówienia, posługuje się okrzykiem, gestem, pantomimą;
- c) dziecko nie powtarza słów i prostych zdań;
- d) dziecko wolniej i gorzej rozwija się ruchowo;
- e) dziecko jest często leworęczne, ma trudności w orientacji przestrzennej;
- f) dziecko wykazuje trudności z koncentracją uwagi w stopniu właściwym dla wieku;
- g) dziecko nawiązuje właściwy kontakt uczuciowy i intelektualny z otoczeniem;
- h) dziecko jest inteligentne.

ZABURZENIA O CHARAKTERZE SENSORYCZNYM

W przypadku zaburzeń percepcyjnych objawy trudności językowych dotyczą przede wszystkim rozumienia wypowiedzi słownych. Mechanizmem powodującym powstanie tego typu objawów są trudności niewykształcenia lub utraty, a następnie trudności w ponownym opanowaniu słuchowych wzorców głosek i wyrazów. Ze względu na ubóstwo słownika biernego i czynnego, u dzieci z tym typem zaburzeń obserwuje się brak gotowości werbalnej, przejawiający się trudnościami w aktualizacji nazwy określonego desygnatu. Rozumienie ma charakter globalny, tzn. opiera się na rozpoznawaniu kontekstu sytuacyjnego, prozodycznego konturu wypowiedzi i pojedynczych słów, które są najbardziej znane i zrozumiałe. Trudności w rozpoznawaniu relacji semantycznych i gramatycznych pomiędzy strukturami języka uniemożliwiają prawidłowe i precyzyjne rozumienie komunikatów słownych:

- a) dziecko przejawia znaczne trudności w rozumieniu wypowiedzi słownych,
- b) dziecko posługuje się neologizmami i szczątkową formą wyrazów;
- c) dziecko wypowiada deformowane *quasi*-słowa bez stałego związku ze znaczeniem;
- d) dziecko ma trudności w powtarzaniu słów;
- e) dziecko dobrze rozumie gest, mimikę, pantomimą;

- f) dziecko nie jest zainteresowane mową;
- g) dziecko prawidłowo reaguje na muzykę;
- h) dziecko nawiązuje dobry kontakt uczuciowy z otoczeniem;
- i) dziecko ma zaburzony kontakt intelektualny z otoczeniem;
- j) dziecko jest inteligentne.

ZABURZENIA O CHARAKTERZE SENSORYCZNO-MOTORYCZNYM

Mieszane zaburzenia rozwoju mowy mogą występować z przewagą komponenty motorycznej (zaburzeń ekspresji mowy) lub sensorycznej (zaburzeń percepcji mowy).

ZABURZENIA WSPÓLWYSTĘPUJĄCE Z ALALIĄ I NIEDOKSZTAŁCENIEM MOWY O TYPIE AFAZJI

Z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji u dzieci inteligentnych mogą współwystępować następujące **objawy zaburzeń rozwoju poznawczego, emocjonalnego i społecznego**:

- a) zaburzenia myślenia pojęciowego (zredukowana zdolność do wyodrębniania cech istotnych przedmiotu),
- b) spowolnienie i tzw. lepkość procesów myślenia,
- c) obniżenie zakresu uwagi,
- d) zakłócenia procesów wolicjonalno-motywacyjnych,
- e) zaburzenia pamięci,
- f) opóźnienia i zaburzenia rozwoju psychoruchowego, funkcji wzrokowych i słuchowych,
- g) zaburzenia koordynacji i integracji ruchowej, wzrokowo-ruchowej, słuchowo-ruchowej (integracji percepcyjno-motorycznej),
- h) zakłócenia w ujmowaniu stosunków przestrzennych,
- i) zaburzenia lateralizacji,
- j) zaburzenia procesów emocjonalnych,
- k) zaburzenia zachowania.

Należy zaznaczyć, że u dzieci z alalią zespoły objawów zaburzeń są mniej specyficzne niż u dzieci z niedokształceniem mowy o typie afazji. Konsekwencje dysfunkcji i uszkodzeń mózgu we wczesnym okresie jego rozwoju doprowadzają do uogólnionych zaburzeń w rozmaitych sferach aktywności. Trudności w rozwoju poznawczym, emocjonalnym i społecznym, które współwystępują z symptomami zaburzeń językowych wymagają indywidualizacji postępowania diagnostyczno-terapeutycznego prowadzonego przez logopedę.

PROGRAMOWANIE TERAPII

CELE POSTĘPOWANIA LOGOPEDYCZNEGO

Celem postępowania logopedycznego w przypadkach alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji jest przełamanie deficytów w zakresie rozwoju funkcji motorycznych i/lub percepcji słuchowej, korygowanie istniejących zaburzeń emocjonalnych, społecznych i behawioralnych, a w dalszym etapie systematyczna i planowa stymulacja rozwoju mowy i języka dziecka poprzez systemowe budowanie i rozwijanie kompetencji komunikacyjnej i kompetencji językowej.

Formułowanie celów postępowania logopedycznego (wspomaganie, stymulacja, wczesna interwencja) uzależnione są od stanu dziecka i wyników diagnozy neurologopedycznej. Cele terapeutyczne należy dostosować, uwzględniając wyniki badań wielospecjalistycznych, do potrzeb i możliwości dziecka. W przypadkach sprzężonych zaburzeń rozwoju mowy niezbędne może być wykorzystanie alternatywnych metod w rozwijaniu sprawności komunikacyjnych u dzieci z uszkodzeniami mózgu. Skuteczność terapii mowy w przypadkach alalii i niedokształcenia mowy o typie afazji jest zdeterminowana umiejętnością nawiązania współpracy z najbliższym otoczeniem poprzez zbudowanie właściwego kontaktu terapeutycznego pomiędzy dzieckiem a jego opiekunami. Program postępowania neurologopedycznego należy włączyć w procedury wielospecjalistycznego leczenia dziecka z uszkodzeniem układu nerwowego.

STRATEGIE I METODY POSTĘPOWANIA

Metody i formy pracy dostosowane są do indywidualnych możliwości pacjenta (jego wieku, tempa pracy, kondycji psychofizycznej, poziomu rozwoju, zainteresowań) oraz rodzaju współwystępujących zaburzeń wynikających z patologii mózgowej. Procedura oddziaływań logopedycznych w poszczególnych jednostkach zaburzeń mowy (alalia, niedokształcenie mowy o typie afazji) i rodzajach trudności (motoryczne, sensoryczne) jest różna.

Terapia dzieci z alalią polega na programowaniu kompetencji językowej — w przypadku trudności percepcyjnych, i usprawnianiu realizacji — w przypadku trudności ekspresyjnych. Oddziaływanie terapeutyczne w odniesieniu do dzieci z niedokształceniem mowy o typie afazji ma odmienny charakter: w początkowym etapie polega na przywróce-

dentem neurologicznym. I w tych przypadkach sprawności realizacyjne są usprawniane po uprzednim odbudowaniu lub zbudowaniu kompetencji językowej.

Kiedy zaburzenia mowy są głębokie lub towarzyszą im uogólnione trudności w zakresie rozwoju innych wyższych funkcji psychicznych, należy oddziaływać stymulująco na wszelkie sfery aktywności zarówno językowej, jak i niejęzykowej dziecka. W przypadkach, gdy zaburzenia mowy są mniej nasilone i specyficzne, dobór metod i wyznaczenie kierunku postępowania logopedycznego wynika z analizy struktury zaburzonych wyższych czynności psychicznych i wówczas stymulacja może dotyczyć poszczególnych funkcji, np. słuchowych, wzrokowych, ruchowych, czuciowych i ich koordynacji.

Z kształceniem językowym dzieci z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji należy wiązać ich rozwój poznawczy i umysłowy. Dzięki językowi rozwija się myślenie abstrakcyjne, rozwój myślenia intelektualizuje użycie języka.

Poprzez uczestnictwo w rozmaitych sytuacjach komunikacyjnych następuje interioryzacja reguł funkcjonowania języka, a zaistnienie określonych warunków sprzyja ich aktualizacji w formie zachowań językowych, język wyrasta z działania. Trudności językowe u dzieci z alalią mogą dotyczyć bądź etapu interioryzacji, bądź etapu aktualizacji języka, co odpowiada zaburzeniom w nabywaniu kompetencji językowej lub/i sprawności językowej. Nie można ćwiczyć realizacji, jeżeli nie ma uprzednio zdobytych kompetencji.

W strategiach postępowania terapii mowy u dzieci z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji należy odwołać się do biologicznych praw warunkujących nabywanie języka w ontogenezie przez dzieci zdrowe, które określają następujący porządek oddziaływań.

1. **Kształtowanie odruchów.** W trakcie rozwoju część odruchów zanika, a przetrwanie niektórych jest objawem patologii. Prawidłowy rozwój zachowań odruchowych, w wyniku których funkcje aparatu artykulacyjnego doskonalą się i precyzują (np. odruch ssania, żucia, połykania) jest podstawą dla rozwoju zachowań intencjonalnych.

2. **Kształtowanie spostrzeżeń.** Od kiedy dziecku dostępny jest już sensualny sposób porządkowania świata i wyodrębniania jego zjawisk, słowa mają charakter etykietek konkretnych przedmiotów i są używane w funkcji denotacyjnej dla określania zmysłowo postrzeganych i wyodrębnianych elementów rzeczywistości pozajęzykowej.

3. **Kształtowanie pojęć.** Charakter zachowań językowych nie jest już nierozzerwalnie związany z postrzeganiem zmysłowym, ale znaki języka pełnią funkcję symboliczną dla określenia klas obiektów oraz relacji pomiędzy

nimi. Zachowania językowe przekraczają granice czasu i miejsca mówienia, a dziecko używa języka dla oznaczenia treści niebędących jego aktualnym doświadczeniem zmysłowym.

4. **Kształtowanie refleksji nad słowami jako znakami języka.** Kompetencja metajęzykowa, czyli wiedza sformalizowana w procesie edukacji szkolnej wyraża się np. w refleksyjnym stosunku do formalnych i znaczeniowych wartości znaków językowych.

Ze względu na wyróżnione mechanizmy zaburzeń nabywania języka w alalii i niedoksztalceniu mowy o typie afazji języka — motoryczny i sensoryczny — stosuje się dwie procedury rehabilitacji, właściwe wyróżnionym rodzajom trudności.

Postępowanie terapeutyczne w przypadkach alalii i niedoksztalcenia mowy o typie afazji powinno obejmować **zajęcia ogólnorozwojowe**, aktywizujące myślenie, rozwijające sprawności umysłowe, funkcje poznawcze, zorientowane na ćwiczenie uwagi i koncentracji. W zależności od rodzaju mechanizmu warunkującego trudności w opanowaniu języka stosuje się **zajęcia słuchowo-ruchowe** — gimnastykę, logorytmikę, kształcenie funkcji percepcyjnych, umuzykalnienie, relaksację — lub **zajęcia wzrokowo-ruchowe**, które podnoszą poziom koordynacji wzrokowo-ruchowej, grafomotoryki, percepcji wzrokowej oraz utrwalają orientację w schemacie ciała i w przestrzeni. Wszystkie typy zajęć powinny stymulować rozwój procesów psychomotorycznych, emocjonalno-motywacyjnych i poznawczych na materiale werbalnym, literowym i wyrazowym. Optymalną formą realizacji tych metod jest ukierunkowana **zabawa**.

ORGANIZACJA POSTĘPOWANIA

Pacjent wymaga stałej opieki logopedycznej podjętej jak najwcześniej. Terapia powinna odbywać się indywidualnie z każdym dzieckiem, wskazana jest także możliwość uczestniczenia w zajęciach grupowych. Jako standard przyjmuje się zajęcia minimum 2×30 min. w tygodniu z możliwością łączenia. Konieczna jest współpraca rodziców dziecka lub jego opiekunów z logopedą, włączenie ich do terapii przekładające się na codzienną pracę w domu z dzieckiem.

Sesje terapeutyczne, w których uczestniczy dziecko z organicznym uszkodzeniem centralnego układu nerwowego, powinny być zróżnicowane pod względem metodycznym; należy ograniczać zakres materiału do ćwiczeń, aby nie rozpraszać uwagi dziecka oraz stosować zasadę stopniowania trudności (rozpoczynać pracę od materiału niesprawiającego dziecku trudności). Należy stosować przerwy, jeżeli u pacjenta narasta zmęczenie lub dekoncentracja uwagi.

Postępowanie logopedyczne wymaga kontrolowania i dokumentowania jego przebiegu oraz efektywności terapii mowy, weryfikowania hipotez diagnostycznych, a w konsekwencji modyfikowania celów i metod terapii.

Ponadto, w postępowaniu neurologopedycznym wobec dzieci z alalią i niedokształceniem mowy o typie afazji niezbędne jest przygotowywanie opinii neurologopedycznej dla zespołu orzekającego o potrzebie zaopatrzenia pacjenta w niezbędne wyposażenie rehabilitacyjne, edukacyjne, finansowe itp.

POSTĘPOWANIE TERAPEUTYCZNE

1. Sformułowanie szczegółowego planu terapii.
2. Organizacja terapii.
3. Prowadzenie dokumentacji terapii.
4. Okresowa ocena postępów terapii.
5. Weryfikacja hipotez diagnostycznych.
6. Modyfikacja programu terapii.

BIBLIOGRAFIA

- Dilling-Ostrowska E., 1982, *Rozwój i zaburzenia mowy u dzieci w zależności od stopnia dojrzałości układu nerwowego*, [w:] *Zaburzenia mowy u dzieci*, red. J. Szumska, Warszawa.
- DSM-IV, Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Draft Criteria. Task Force on DSM-IV*, Washington, APA, 1993.
- Dilling-Ostrowska E., 1990, *Zaburzenia mowy*, [w:] *Neurologia dziecięca*, red. J. Czochońska, Warszawa.
- Grabias S., 1994, *Logopedyczna klasyfikacja zaburzeń mowy*, „Audiofonologia”, t. VI.
- Herzyk A., 1992a, *Afazja i mutyzm dziecięcy*, Lublin.
- Herzyk A., 1992b, *Asymetria i integracja półkulowa a zachowanie*, Lublin.
- ICD-10, Międzynarodowa Statystyczna Klasyfikacja Chorób i Problemów Zdrowotnych. Rewizja dziesiąta*, Kraków 1994.
- Jastrzębowska G., 1998, *Podstawy teorii i diagnozy logopedycznej*, Opole.
- Jastrzębowska G., 1999, *Afazja, dysfazja dziecięca*, [w:] *Logopedia. Pytania i odpowiedzi*, red. T. Gałkowski, G. Jastrzębowska, Opole, s. 369–405.
- Kaczmarek B., 1986, *Z zagadnień kształtowania mowy u dzieci z dysfunkcjami ośrodkowego układu nerwowego*, „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne”, 1986, nr 5–6.
- Kaczmarek L., 1966, *Nasze dziecko uczy się mowy*, Lublin.
- Kordyl Z., 1968, *Psychologiczne problemy afazji dziecięcej*, Warszawa.
- Kordyl Z., 1969, *Mowa dzieci afatycznych*, „Logopedia”, nr 8/9.
- Majewska Z., Szelożyńska K., 1959, *Zaburzenia mowy u dzieci z niedowładami prawymi i lewostronnymi*, „Neurologia, Neurochirurgia i Psychiatria Polska”, t. IX, nr 6.
- Mitrinowicz-Modrzejewska A., 1963, *Fizjologia i patologia głosu, słuchu i mowy*, Warszawa.

- Parol U., 1989, *Dziecko z niedokształceniem mowy*, Warszawa.
- Pruszewicz A., 1992, *Foniatrya kliniczna*, Warszawa.
- Sovak M., 1971, *Alalia*, „Logopedia”, nr 10.
- Spionek H., 1965, *Zaburzenia psychoruchowego rozwoju dziecka*, Warszawa.
- Styczek I., 1980, *Logopedia*, Warszawa.
- Szumaska J., 1982, *Neurofizjologiczne podstawy zaburzeń mowy u dzieci*, [w:] *Zaburzenia mowy u dzieci*, red. J. Szumaska, Warszawa.
- Traczyńska H., 1982, *Rozwój i zaburzenia czynności ruchowych a funkcja mowy u dzieci*, [w:] *Zaburzenia mowy u dzieci*, red. J. Szumaska, Warszawa.
- Zaleski T., 1993, *Klasyfikacja zaburzeń mowy*, [w:] *Diagnoza i terapia zaburzeń mowy*, red. T. Gałkowski, Z. Tarkowski, T. Zaleski, Lublin.